

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

LƏTAFƏT FİRUDDİN QIZI ƏLƏKBƏROVA

**SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORU
(1881-1894-CÜ İLLƏR)**

5719.01 – Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Azad Mövlud oğlu Nəbiyev

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Qüdrət Umud oğlu Umudov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
«Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr»
şöbəsi

Müdafiə «_29_» _11_ 2013-cü il saat «__»-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.01.201 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Folklor onu yaradan xalqın özü qədər qədim və zəngin yaradıcılıq sahəsidir. Milli mədəniyyət sistemində folklorla son illərdə diqqətin artması, bu irsin müasir bəşər mədəniyyətinin ən mühüm tərkib hissəsinə çevrilməsi ilə sıx bağlıdır.

Dünya folkloru kimi, Azərbaycan şifahi söz sənətinin də zəngin yaradıcılıq tarixi vardır. Bu tarixin öyrənilməsi, ilkin nəşr qaynaqlarımızın açıqlanması isə təbii ki, xüsusi bir mərhələdir. Belə ki, tarixən mövcud ilk nəşr mənbələrinin aşkar edilib araşdırılması folklorumuzun toplanılıb üzə çıxarılmasının başlanğıc mərhələsinə aid özünəməxsusluqların müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdəndir. Belə mənbələrdən biri də XIX əsrin sonunda nəşrə başlayan «Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu» – «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (bundan sonra həmin toplu SMOMPK şəklində veriləcəkdir) məcmuəsidir.

Şifahi ədəbiyyatımızdan bir çox mühüm örnəkləri SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində yer almışdır.

Xalqın mənşəyi, soykökü, mənəviyyatı və bir çox əxlaqi dəyərləri – onun folklorunda öz əksini tapır. Vətən, torpaq anlayışları elin bədii düşüncəsində obrazlaşaraq vətənpərvərlik hissləri aşılaman poetik nümunələrdə yaşayır. Odur ki, xalqı və vətəni tanımağın yolu, ilk növbədə, ağız ədəbiyyatımızı toplayıb öyrənməkdən, onu dərk etməkdən keçir. Çoxcildli «Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu» məhz bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda təkcə bədii, elmi, estetik yox, həm də ictimai-siyasi dəyər daşıyır.

Bu gün vaxtilə SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş folklor örnəklərimizi öyrənmək, tədqiq etmək xüsusilə aktualdır. Çünki həmin nümunələr milli folklorşünaslığımız üçün münbit zəmin yaratmış, neçə onilliklər boyu onun inkişafını təmin etmişdir. Hafizələrdə yaşayan söz incilərinin toplanıb, yazıya alınması, məcmuənin səhifələrində nəşr edilərək unudulmaq təhlükəsindən qorunması, əlbəttə ki, SMOMPK-un əhəmiyyətini göstərən amillərdəndir.

Məcmuədə öz əksini tapmış folklor nümunələrinin bəziləri naqis şəkildə çap olunmuş, müxtəlif səbəblərdən (toplayıcının qeyri-peşəkarlar və ya başqa millətlərin nümayəndəsi olması, yaxud yerli xalqa qərəzli münasibət bəsləməsi və s.) qaynaqlanan bu qüsurlar nəşrdən-nəşrə adlanmışdır. Bu gün həmin yanlışlıqların islah olunmasına ehtiyac vardır. Bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən məqamlardandır.

Son illər bədxah qonşularımızın bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, folklor sahəsində də xalqımıza məxsus mədəni-mənəvi sərvətləri ardıcıl şəkildə mənimsəməsi hallarının şahidi oluruq. Lakin bu proses əsrlər öncə başlamışdır. SMOMPK məcmuəsinin bir çox buraxılışlarında erməni saxtakarlığını əks etdirən faktlar qorunub saxlanılmışdır. Həmçinin ermənilərin bu gün öz adlarına çıxdıqları müəyyən mətnlərin XIX əsrdə çap olunan bir məcmuədə Azərbaycan (tatar) folkloru nümunəsi kimi təqdim edilməsi əsl həqiqətin üzə çıxarılması üçün ən tutarlı dəlildir. Bu dəlillərin elmi ictimayətin ixtiyarına verilməsinin vacibliyi SMOMPK-un dərinədən araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Məcmuənin ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilməsini şərtləndirən səbəblərdən biri də orada yer almış nümunələrin bir qisminin sonrakı nəşrlərə düşməməsi, diqqətdən kənar qalmasıdır. Belə örnəklərin müəyyənləşdirilərək oxucuların və tədqiqatçıların ixtiyarına verilməsi də vacib məsələdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş xalq nəğmələri, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, kiçik janrlar, əfsanə və rəvayətlər, nağıllar, lətifələr və eləcə də dastan süjetləri ilə səsleşən nağıllardır. Tədqiqatın predmeti isə bu materialların nəşr səviyyəsini qiymətləndirmək, mətnlərdəki qüsurları üzə çıxarıb onların köklərini müəyyənləşdirmək, həmin səhvlərin obyektiv və subyektiv olmasını öyrənmək, azərbaycanca çap olunmuş nümunələri sonrakı nəşr edilmiş nümunələrlə tutuşduraraq məcmuədə gedən mətnlərdə orijinalıq dərəcəsini öyrənmək və rusca tərcümələrdə xətalari göstərməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və öyrənilməsində rolunu aydınlaşdırmaq və bu məcmuənin Azərbaycan folklorşünaslığında tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş Azərbaycan folkloru nümunələrini və onların rusçaya tərcümələrini sonrakı dövrdəki nəşrlərlə müqayisəli şəkildə öyrənmək və vaxt ötdükcə həmin nümunələrin xalq tərəfindən unudulmasının, çap edilməməsinin səbəblərini üzə çıxarmaqdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- imperialist rejimində Azərbaycan folkloru janrlarının ilk nəşrlərinin məzmununu təyin etmək;
- folklor janrlarını toplayıb nəşr edənlərin sosial tərkibini öyrənmək, söyləyicilərin adlarını müəyyən etmək;
- hər bir folklor nümunəsinin təhrifinin səbəblərini aydınlaşdırmaq;

- SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş və sonradan heç bir topluya düşməmiş və buna görə də, unudulub gedən orijinal folklor incilərini, eləcə də onların bir və ya bir neçə variantını üzə çıxarmaq;

- məcmuədə nəşr olunmuş Azərbaycan folkloru nümunələrini sonrakı dövrlərin nəşrləri ilə müqayisə etmək;

- bir çox Azərbaycan xalq nəğməsi, əfsanə, rəvayət, nağıl, atalar sözü və məsəllər, tapmaca və başqa janrların ermənilər tərəfindən özününküləşdirmək kimi zərərli fəaliyyətlərini tənqid etmək, tarixi saxtakarlığı mənbələr əsasında açıqlanması.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan folklorunun toplanıb çap edildiyi ilk nəşrlərdən biri idi. Odur ki, sonralar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqatçıları dənə-dənə bu mənbəyə müraciət etmişlər. «Известия АГУ им. В.И.Ленина» adlı nəşrdə 1926-cı ildə prof. A.V.Baqri tərəfindən Qafqazı öyrənmək üçün «Народная словесность Кавказа» başlığı altında iri bibliografik göstərici tərtib edilərək nəşr olunmuşdur. Bu göstəriciyə SMOMPK-da çap edilmiş materiallardan başqa bir çox digər qəzet, jurnal, toplularda işıq üzü görmüş materiallar da verilir. Uzun müddət Azərbaycanda yaşayıb, burada onun folkloru və etnoqrafiyası ilə məşğul olan A.V.Baqri 1924-1925-ci illərdə ayrıca «Azərbaycanın bibliografiyası üçün materiallar» çap etdirmiş, buraya SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində dərc olunmuş məqalələri daxil etmişdir¹. Akademik F.Qasımzadə «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» adlı dərsliyinin «Xalq şeiri üslubunda yazan sənətkarlar» bölməsində SMOMPK məcmuəsindəki örnəkləri təhlil etmişdir². SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqində, eləcə də dünyada, xüsusilə Rusiyada, Qafqazda tanınması sahəsində mühüm rolunu görkəmli ictimai xadim Ş.Qurbanov «XIX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri» adlı 3 cildlik əsərində qeyd etmişdir³.

M.H.Təhmasib 1945-ci ildə müdafiə etdiyi «Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri» adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında məcmuədəki mətnləri tədqiqata cəlb etmiş, maraqlı elmi nəticələrə gəlmişdir⁴. Alimin

¹ Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

² Qasımzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 488 s.

³ Qurbanov Ş.Q. XIX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri. Əsərləri: 3 cildə. II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1970, 467 s.

⁴ Təhmasib M.H. Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1945, 133 s.

«Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» adlı fundamental monoqrafiyasında jurnala istinad kifayət qədərdir¹. Prof. V.Vəliyev 1985-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyində milli ağız ədəbiyyatı nümunələrimizin öz əksini tapdığı mənbələrdən danışarkən SMOMPK-un da adını çəkmiş, vacib rolunu qeyd etmişdir². Prof. P.Əfəndiyev 1992-ci ildə çap olunmuş «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyinin müxtəlif bölmələrində məcmuədən bəhrələnmişdir³. O, 1973-cü ildə müdafiə etdiyi «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» mövzusunda doktorluq dissertasiyasında SMOMPK məcmuəsindən folklorşünaslığın dəyərli qaynağı kimi geniş bəhs etmiş və folklorşünaslığımızın inkişafı üçün münbit zəmin yaratdığını xüsusi vurğulamışdır⁴. AMEA-nın m.ü., prof. A.Nəbiyev 1986-cı ildə çap etdirdiyi «Nəğmələr, inanclar, alqışlar» kitabındakı bir çox nümunələri SMOMPK məcmuəsinin səhifələrindən götürmüşdür⁵. 2004-cü ildə işıq üzü görmüş «Aşıq məktəbləri» adlı monoqrafiyasında Xəstə Qasımın oçerk-portretini yaradarkən M.Mahmudbəyovun məcmuədə toplayıb çap etdirdiyi «Molla Qasım» başlıqlı mətnə müraciət etmişdir⁶. A.Nəbiyevin 2 cildlik «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» dərsliyinin demək olar ki, bütün bölmələrində SMOMPKa istinadlar vardır⁷. Prof. Ş.Qurbanov 1980-ci ildə çap etdirdiyi «Ədəbi dostluq» adlı kitabında XIX əsrdə rus dilinə tərcümə edilərək mətbu orqanları vasitəsilə oxuculara çatdırılmasından söhbət açarkən sözü gedən məcmuədə yer almış nümunələrdən, o cümlədən, «Aşıq Qərib» və «Əsli-Kərəm» dastan mətnlərindən danışmışdır⁸. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salan prof. Z.Əlizadə SMOMPK məcmuəsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır⁹. Prof. B.Abdulla «Azərbaycan mərasim folkloru» adlı monoqrafiyasında SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş materiallara istinad etmişdir¹⁰.

¹ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 398 s.

² Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

³ Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.

⁴ Əфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

⁵ Nəğmələr, inanclar, alqışlar. / Toplayanı, tərtib edən, ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayanı A.Nəbiyev. Bakı: Yazıçı, 1986, 216 s.

⁶ Nəbiyev A.M. Azərbaycan aşıq məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004, 312 s.

⁷ Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Nurlan, 2002, 678 s.; Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.

⁸ Qurbanov Ş.D. Ədəbi dostluq. Bakı: Yazıçı, 1980, 200 s.

⁹ Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1980, 107 s.

¹⁰ Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.

Prof. Q.İ.Meşədiyev Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş, SMOMPK-da çap olunmuş məqalələrdə rast gəlinən Azərbaycan toponimlərini araşdırmaya cəlb etmişdir¹.

Filologiya üzrə elmlər doktoru R.Qafarlı 1988-ci ildə müdafiə etdiyi «Azərbaycan uşaq folkloru» adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında başqa mənbələrlə yanaşı, SMOMPK-a da müraciət etmişdir². R.Qafarlının SMOMPK məcmuəsi ilə bağlı araşdırmaları www.azmif.net İnternet saytında öz əksini tapmışdır³. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Əfəndiyeva 1998-ci ildə müdafiə etdiyi «XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş Azərbaycan xalq nağılları (toplanma, tərcümə və nəşr məsələləri)» mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyasındakı məcmuədə təqdim olunmuş nağılları araşdırmış, maraqlı elmi qənaətlərə gəlmişdir. Dissertasiyada müəllif tərcümədə yol verilən qüsurlar, milli söz sərvətimizin üzdənirəq qonşular tərəfindən mənimlənməsi və s. məsələlərə toxunmuşdur⁴.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, görkəmli kitabşünas-alim Ə.Əfəndiyevin «Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı bibliografiya» adlı kitabını xüsusi qeyd etməliyik⁵. Bibliografik vəsaitdə müəllif SMOMPK-un quruluşu və ondan istifadə qaydalarını izah edir, məcmuənin bütün cildlərində dərc olunmuş materiallarla oxucunu tanış edir. Tədqiqatçı xronoloji düzülüşə də xüsusilə diqqət yetirmişdir. Sonda isə müəllif bizə köməkçi göstəricilər (müəlliflər, sərlövhələr üzrə məqalələr, mövzular) təqdim edir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Ələkbərli «Qərbi Azərbaycan» adlı monoqrafiyasında SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş materiallara istinad etmişdir⁶.

SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri işində əhəmiyyətindən filologiya üzrə elmlər doktoru A.İ.Əliyeva-Kəngərli bəhs etmişdir⁷.

Azərbaycan folklorunun XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində

¹ Meşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.

² Qafarov R.O. Azərbaycan uşaq folkloru: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, 190 s.

³ www.azmif.net

⁴ Эфендиева А.А. Азербайджанские народные сказки, опубликованные на русском языке в XIX – начале XX веков (вопросы собирания, перевода и издания): Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1997, 160 с.

⁵ Əfəndiyev Ə.T. Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı bibliografiya. Bakı: Qartal, 1999, 218 s.

⁶ Ələkbərli Ə.Y. Qərbi Azərbaycan: 10 cildə. I cild. Vedibasar mahalı. Bakı, Ağrıdağ, 2000, 736 s.

⁷ Əliyeva-Kəngərli A.İ. Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2008, 339 s.; Əliyeva-Kəngərli A.İ. Milli-Mənəvi dəyərlərimiz: Yaradanlar və yaşadanlar. Bakı: Proqress, 2012, 582 s.

toplanma və nəşr təşəbbüslərindən, həmin işdə SMOMPK-un əhəmiyyətindən prof. Q.Namazov öz tədqiqatlarında söhbət açmışdır¹.

Dosent S.Orucova «Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu» və «Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında)» kitabında SMOMPK-da təqdim olunan nümunələrin tərcüməsinin keyfiyyətindən bəhs etmiş, qüsurları və onları doğuran səbəbləri göstərmiş, həmin mətnləri sonrakı illərdə yenidən rus dilinə çevrilmiş variantları ilə müqayisə etmişdir². Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Xürrəmçızı monoqrafiyasında SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş materiallara istinad etmişdir³.

Gənc folklorşünas M.İmrani «SMOMPK məcmuəsində paremioloji vahidlər» mövzusunda yazdığı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında məcmuədə çap olunmuş atalar sözü və məsəllərlə yanaşı and, alqış, qarğış, tapmaca, inam, dua, yanılmac, tilsim-ovsun kimi pəremik vahidləri tədqiqata cəlb etmişdir⁴.

Son dövrlər A.İ.Əliyeva-Kəngərli, Q.İ.Meşədiyev, S.H.Orucova, M.R.İmrani və digər araşdırıcılar SMOMPK məcmuəsi ilə bağlı müxtəlif dəyərli monoqrafiyalar nəşr etsələr də bizim tədqiqat obyektimiz olan mövzu həmin monoqrafiyalarda tam öz əksini tapmamışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını A.Nəbiyev, M.H.Təhmasib, P.Əfəndiyev, R.Qafarlı, N.Seyidov, O.Əliyev, Y.Meletinski, N.Novikov, V.Propp, A.Afanasyev və başqa tanınmış Azərbaycan və rus folklor tədqiqatçılarının və eləcə də tərcümə sənətinin məşhur nəzəriyyəçilərinin elmi əsərləri təşkil edir. Tədqiqatın metodikasının əsasında tarixi-filoloji, tarixi-müqayisəli və nəzəri-tipoloji tədqiqat metodları dayanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. SMOMPK məcmuəsi, orada çap olunmuş Azərbaycan folkloru janrları hələ ötən əsrin əvvəllərindən Azərbaycan alim və tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Son vaxtlar bir neçə

¹ Namazov Q.M. Aşıqlar (Bioqrafik məlumat kitabı). I kitab. Bakı: Səda, 2004, 443 s.; Namazov Q.M. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 192 s. Namazov Q.M. Rus ziyalıları aşıq yaradıcılığı haqqında. // AŞXƏDT. II kitab. Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1966, s.223-240

² Oruculu S.H. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu (1980-1990-cı illər). Bakı: Səda, 2007, 204 s.; Orucova S.H. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında). Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 539 s.

³ Xürrəmçızı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 210 s.

⁴ İmrani M.R. SMOMPK məcmuəsində paremioloji vahidlər: Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2008, 28 s.

araşdırıcının həmin məcmuədə nəşr edilmiş ayrı-ayrı janrlar haqqında elmi monoqrafiya yazmasına baxmayaraq, bizim araşdırdığımız mövzu indiyədək tədqiqat obyektı olmamışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq

- SMOMPK məcmuəsinin 1881-1894-cü illər ərzində çapdan çıxmış iyirmi buraxılışı tədqiqata cəlb edilmişdir;

- Azərbaycan folkloru nümunələrinin, onların rusçaya tərcümə olunmuş mətnlərinin orijinallığı üzə çıxarılmış, eyni zamanda buradakı səhvlər, təhrif və yanlışlıqlar da ciddi münasibət bildirilmişdir;

- söyləyicilərin, toplayıcıların, tərcüməçilərin milli və sosial tərkibi müəyyən olunmuş, bu da, öz növbəsində, bütün yanlışlıqların və təhriflərin kökünü təyin etməyə böyük köməklik etmişdir;

- SMOMPK məcmuəsinin I-XX buraxılışlarında çap olunmuş Azərbaycan folkloru nümunələri tədqiqata cəlb edilmiş və qısa şəkildə onlar təsvir edilmişdir. Bu isə hər hansı bir janrın nəşr tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçılara böyük köməklik edəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Təqdim olunmuş dissertasiyanın başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada SMOMPK məcmuəsinin I-XX buraxılışlarında nəşr edilmiş Azərbaycan folkloru nümunələri ilk elmi təsnifatı verilmiş, onların nəşri zamanı yol verilmiş təhriflər üzə çıxarılmış, həmin təhriflərin səbəbləri araşdırılmışdır. Hazırkı, tədqiqatın müddəalarını əsas tutaraq Azərbaycan folklorşünas və ziyalıları unudulmuş, folklor nümunələrini yenidən nəşr edə bilərlər. Həmin mətnlərin bərpası Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri tarixində olan boşluqları aradan qaldırmağa köməklik edə bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan folkloru, tərcümə sənəti, ədəbiyyat tarixi və tarixlə məşğul olan tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Dissertasiya işindən filologiya fakültələrində təhsil alan tələbə və magistrlər dərs vəsaiti kimi istifadə edə bilərlər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları şifahi yaradıcılıq və onun mədəniyyət tarixindəki rolu və özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması işinə mühüm töhfədir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin ayrı-ayrı hissələri elmi-nəzəri jurnallarda məqalə şəklində çap olunmuş, müxtəlif konfranslarda məruzə edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı «Azərbaycan folklorunun toplanması, tərcüməsi və nəşrində SMOMPK məcmuəsinin rolu» iki yarımfəsildən «SMOMPK məcmuəsinin bibliografiyaları və ilk 20 buraxılışının icmalı» və «Azərbaycan folklorunun məcmuədə yazıya alaraq çap etdirən müəlliflər haqqında» ibarətdir. Birinci yarımfəsildə məcmuənin ilk 20 buraxılışının ümumi təsviri verilmiş, eləcə də XX əsrin əvvəllərində çapdan çıxmış SMOMPK-un göstəriciləri, həmçinin Ə.Əfəndiyevin tərtib etdiyi həmin məcmuənin izahlı bibliografiyası haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, adı çəkilən məcmuədəki məqalələr 3 yerə bölünür: 1) Qafqazın müxtəlif diyarlarını təsvir edən, hər bir diyarın coğrafi şəraitini, orada yaşayan əhalinin sayı, təhsili, peşə məşğuliyəti, fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən məqalələr. Həmin məqalələrdə çox vaxt əhali barədə müxtəlif məlumatlar təqdim etmək üçün xüsusi cədvəllər tərtib olunurdu. Bu məqalələr hər bir buraxılışın I hissəsini təşkil edirdi; 2) Etnoqrafik xarakter daşıyan məqalələr. Burada da Qafqazın, eləcə də Azərbaycanın hər hansı bir diyarı təsvir olunur, orada yaşayan əhalinin xarakterik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, dünyagörüşü, inam və etiqadları haqqında məlumat oxucuya çatdırılırdı. Sonra isə həmin kənddə, mahalda yazıya alınmış nağıllar, bayatılar, tapmacalar, əfsanə və rəvayətlər və b. dərc edilirdi. 3) Sırf folklor mətnləri. Bunlar məcmuənin II şöbəsinə aid edilirdi. Maraqlısı odur ki, tədqiq etdiyimiz məcmuədə məqalələr ayrı-ayrı çap olunsalar da, onların arasında böyük bağlılıq var. Belə ki, biri ilə tanış olmadan digərini təhlil etmək çox vaxt çətin olur. Hətta əvvəlki buraxılışlarda çap olunmuş hər hansı bir məqaləyə sonrakı buraxılışlarda istinad olunurdu. Beləliklə, bizim tədqiq etdiyimiz dövr 1881-1894-cü illəri əhatə etsə də, çox vaxt biz sonradan çap olunan buraxılışlara müraciət edirik. I yarımfəsildə E.A.Kozubskinin¹ və Ə.T.Əfəndiyevin² tərtib etdikləri SMOMPK-un bibliografiyaları haqqında danışılır, həmin məcmuənin tədqiqində bu bibliografiyaların əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır.

I fəslin ikinci yarımfəsbində məcmuədə əməyi olan, burada çalışmış görkəmli Azərbaycan və bir neçə rus ziyalısı haqda məlumat getmiş, onların qısa bioqrafiyalrı, fəaliyyəti və digər mətbu orqanlarında çap etdikləri əsərlərinin adları verilir. T.Bayraməlibəyov, M.H.Əfəndiyev,

¹ Козубский Е. Указатель к I-XX выпускам Сборника... 1881-1894. Тифлис, 1895, 177 с.

² Əfəndiyev Ə.T. Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı biblioqrafiya. Bakı: Qartal, 1999, 218 s.

R.Əfəndiyev, F.Köçərli, M.Mahmudbəyovla yanaşı, F.Sultanov, H.Sanlı, H.Vəzirov, A.Əfəndizadə, S.Acalov, A.Qiyasbəyli həyat və fəaliyyəti barəsində söhbət açılır, onların məcmuənin səhifələrində toplayıb çap etdirdikləri folklor nümunələri də sadalanır. Həmçinin N.Qulak, Q.Potanın, L.Lopatinskiyin adları çəkilir, E.Veydenbaum, K.Qan, A.Dirr, A.Yakimov, S.Zelinski və P.Zelinski qardaşları, K.Nikitin, P.Vostrikov və b. rus ziyalılarının bioqrafiyalarından maraqlı faktlar və nəşr etdirdikləri folklor örnəklərə dair məlumatlar oxucuların diqqətinə çatdırılır.

II fəsil «**Məcmuədə Azərbaycan xalq nəğmələri və kiçik janrlar**» adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir.

II fəslin «*Jurnal səhifələrində Azərbaycan xalq nəğmələri və mərasim folkloru*» adlı yarımfəsildə SMOMPK-da çap olunmuş lirik üslubun bir neçə janrı – xalq nəğmələri, bayatı, ağı, tapmaca, «Qodu-qodu» mərasim nəğməsi, habelə inanc, alqış, qarğış, atalar sözü və məsəllər araşdırılır. «Qodu-qodu» mərasim nəğməsini IX buraxılışda H.Vəzirov¹, XVIII buraxılışda isə A.Yakimov² toplayıb nəşr etdirmişlər. «Qodu-qodu» mərasimi yağış uzun müddət yağanda icra olunardı ki, günəş tez çıxsın və kənd təsərrüfatı işləri davam etdirilsin. Qodu-qodu mərasim haqqında Ə.Cəfəroğlu, M.Seyidov, A.Nəbiyev dəyərli fikirlər söyləmişlər. M.Seyidov belə bir mülahizə irəli sürür ki, «Qodu güləndə Günəş çıxır, ağlayanda isə yağış yağır. Bu təbii əksliklərdir»³.

XIII buraxılışda Füzulinin «Meyvələrin bəhsi»ni xatırladan «Yaylaqla aranın bəhsi», «Göylə yerin bəhsi», həmçinin «Arılar haqqında nəğmə» çap olunmuşdur. Azərbaycan xalq nəğmələrinin rus dilinə tərcümələrinin araşdırılması ilə məşğul olan V.Qacarov qeyd edirdi ki, məcmuədə çap olunmuş «Yaylaqla aranın mübahisəsi» adlanan nəğmə və eləcə də XLI (41 – L.Ə.) buraxılışda P.Vostrikovun ruscaya çevirərək çap etdirdiyi xalq mahnıları yaxşı hərfi tərcümə olunmuşdur, həmin mətnlərin məzmununu oxucuya çatdırır, lakin folklor nümunələrinin poetik forması qorunub saxlanılmamışdır⁴.

Yerlə göyün deyişməsində birinci yer bəhsə girir və deyir ki, «mən hökmrnam, məndə çoxlu dəniz və müxtəlif güllər var»⁵. Buna göy «nahaq yerə özünü öymə, yüz min peyğəmbərim Allahı çağırır, buludlarım

¹ SMOMPK, IX выпуск, Тифлис, 1890, с. 130

² SMOMPK, XVIII выпуск, Тифлис, 1894, с. 46-47

³ Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 185-188

⁴ Каджаров В.И. Высокое искусство (Азербайджанские народные песни в русских переводах). // Литературный Азербайджан, 1980, №10, с.129-130

⁵ SMOMPK, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.233

dənizlərindən, ulduzlarım güllərindən yaxşıdır» deyərək cavab verir. Daha sonra Kəbədən danışılır. Bu mübahisəyə Şikəstə Abbas son qoyur: «yanayana ağlaram, sinəm eşqdən yanar, ikinizə də hörmətim var, bircə Allah hamıdan ucadır. Diqqətəlayiq faktlardan biri odur ki, mətni qeydə alan M.Quliyev bu yazılara müəyyən şərh vermiş, aydın olmayan sözləri əmək yazılarında izah etmişdir. Məsələn: «Dağla aranın, Yerlə Göyün deyışmələri kimi xalq mahnılarında bu məfhumlar insan kimi danışdırılır, mübahisəyə çəkilir və beləliklə də xalqın qədim etiqad və dünyagörüşünün ifadəsinə çevrilir».

Həmin buraxılışda A.İsmayılov tərəfindən çap edilmiş «Arı haqqında nəğmə» Şamaxıda yazıya alınmışdır. Ona görə də burada Şamaxıda yerləşən bir çox coğrafi ərazilərin adı çəkilir – Sərkər, Alpout və Yeddi Günbəz dağları, Mədrəsə kəndi. Və bu yerlərin hərəsinin gözəllikləri təsvir edilir. Həmçinin müsəlmanlar arasında geniş yayılmış bir adətdən bəhs olunur. Belə ki, taxıl yığılından sonra hər kəs məhsulun 0,1 hissəsini ayırıb ehtiyacı olanlara verməli idi. İranda isə həmin taxıl yığılıb Xorasana göndərilir və orada paylanırdı. Həmin nəğmədə bu barədə bəhs olunur. Və qeyd olunur ki, həmin zaman artıq arıların işi başa çatır. Bu məqam əmək prosesi ilə bağlı olduğundan demək olar ki, həmin nəğmə xalq təsərrüfatı təqvimindən bir hissəcikdir. Nəğmənin son bəndində onun müəllifinin Baba adlı şəxs olduğu bilinir. Sonda isə arının hər bir pətəyinin xanın hüzuruna göndərdiyi deyilir.

XVIII buraxılışda «Vardavar» adlı bayram təsvir olunur. Çox təəssüf ki, həmin bayramı ermənilər keçirirdi və o zaman Azərbaycan xalq nəğmələrindən istifadə edirdilər. Həmin mənimsəmələrin biz hələ çox şahidi olacayıq. Tədqiqatçı Ə.Zeynalov sübut etmişdir ki, ermənilərdə heç vaxt bayatı olmamışdır. Onlar bayatılar özünü küləşdirmişlər¹. Həmin yazıda Şəki və Çaykənddə yaşayan ermənilərin Afroditanın şərəfinə keçirdikləri bayramdan bəhs olunur. Avqustun 6-da keçirilən bu bayram hələ bütpərəstlik dövründən mövcud idi. Ermənilər xristianlıq dinini qəbul etdikdən sonra bu bayramı İsa peyğəmbərin şərəfinə keçirməyə başladılar, onu «Vardavar» adlandırır və Azərbaycan mərasim nəğmələri ilə müşayiət edirdilər. Bu isə təbii ki, folklorumuzdan istifadə idi.

A.Kalaşev Şəkiddə və Çaykənddə yaşayan ermənilərin bu bayramı keçirdiyini qeyd edir. Qızılgülün şərəfinə «gülüm» nəğmələri oxuyaraq ev-ev gəzib bayram payı yığmaq, sonra isə deyışmək adətlərini onlar

¹ Əhmədov T.Ə. Ön söz. // Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, s. 3

azərbaycanlılardan götürərək mənimsəmişlər. Gördüyümüz kimi, ermənilər keçirdikləri həmin bayramda bizim adət-ənənələrimizi özünüküləşdirmişdilər. Bu hələ də davam etməkdədir.

Mərəsimdə deyişmənin sonunda tərəflərdən biri qalib gəlirdi. Məğlub olan tərəf digərinə bayram payı göndərməli idi.

A.Kalaşev qeyd edir ki, həmin il (yəni 1891-ci ildə) o, bu bayramda iştirak etmiş və bir neçə nəğməni yazıya almışdır. Bir nəğmə mətnini nümunə gətirək:

Vardavar gələcəkdir, can, gülüm, can, can!
Süfrəni salacaqdır, can, gülüm, can, can!
Hər kəsin yarı yoxdur, can, gülüm, can, can!
Bəyənilib alacaqdır, can, gülüm, can, can!¹

Mətn müəllifi yazır ki, hər bir misradan sonra «can gülüm, can, can», «özün şirvanlı sultanın qızı, yerin çiçəyi, göyün ulduzu» və yaxud nəqarət söylənilirdi. Diqqət yetirsək nəqarətsiz ifa olunanda bu nəğmə bayatı formasına düşürdü:

Çardaqda oturmaram,
Yaman söz götürmərim,
İlan vursa, dağıtsa,
Səndən əl götürmərim².

Adı çəkilən məcmuədə demək olar ki, dramatik üslub təqdim olunmamışdır. Yalnız XVIII buraxılışda bir neçə uşaq oyunu və həmin oyunlar zamanı ifa olunan nəğmələr çap edilmişdir: «İynə, iynə, «Üşüdüm ha, üşüdüm», «Motal-motal», «Əkil-Bəkil» və s. Eləcə də burada müxtəlif mövzulu bayatılar, ağular təqdim olunmuşdur. A.Kalaşev və A.Yakimovun bu yazısında uşaqların oyun zamanı ifa etdiyi nəğmələrə də yer verilmişdir. İlk öncə burada «Qarı və buz» uşaq nəğməsi çap edilmişdir. Həmin şeir öncə SMOMPK-un IX buraxılışında A.Zaxarovun «Zaqafqaziya tatarlarının xalq təhsili» adlı məqaləsində uşaq nağılı kimi nəşr edilmişdir. XVIII buraxılışda qeyd edilir ki, bu nəğmə uşaqları əyləndirmək məqsədilə yaşlı adamlar, əsasən, baba və nənələr tərəfindən intonasiya ilə ifa olunur. Bu mətn azərbaycanca çap edildikdən sonra onun rusca tərcüməsi də verilir. Həmin nəğmənin başqa bir variantında qarı uşaq obrazı ilə əvəz olunmuşdur. M.Ə.Sabirin «Uşaq və buz» şeirində hadisə uşaqla əlaqədar təsvir edilir.

Sonra sırf qızlara məxsus «Əlimi bıçaq kəsibdi» nəğməsi çap

¹ СМОМПК, XVIII выпуск, Тифлис, 1894, с. 5

² СМОМПК, XVIII выпуск, Тифлис, 1894, с. 5

edilmişdir. Həmin nəğmə sonralar bir çox toplu və antologiyalarda çap edilmiş və uşaq folklorunun digər janrları ilə birgə tədqiq olunmuşdur.

Prof. A.M.Nəbiyev qeyd edir ki, «bu nəğmənin əvvəlində düzgiyə məxsus tərkib, üslub özünü göstərir. Lakin getdikcə mətn sadələşir, buradakı istək aydınlaşır, düzgi üslubu sadə mahnı mətninə çevrilir. Bu kimi uşaq nəğmələri əsasən müəyyən günlərdə, xüsusən toy mərasimlərində, şənliklərdə icra olunardı. Bir sıra hallarda isə xorlar şəklində ifa edilərdi»¹.

Məcmuənin XVIII buraxılışında dərc olunmuş daha bir uşaq nəğməsi «Üşüdüm, ha, üşüdüm»dür. Toplayıcı qeyd edir ki, bu nəğməni qışda kiçik yaşlı oğlanlar tullanaraq və əllərini nəfəsləri ilə isidərək ifa edirlər. Bu nəğmənin hər beş misrası arasında məna bağlılığı vardır. Sonra isə məzmun dəyişir.

Janr etibarilə bu nəğmə düzgüdür. Araşdırmalar göstərir ki, düzgüdə elə bir ciddi süjet yoxdur.

Növbəti uşaq nəğməsi də xüsusi maraq doğurur. «İynə, iynə» adlanan bu nəğmənin mətnindən əvvəl onun müəyyən oyun zamanı ifa olunduğu qeyd olunur və həmin oyun təsvir edilir: «Adətən, kiçik yaşlı uşaqlar dairə şəklində əyləşib, ayaqlarını uzadırlar. Uşaqlardan biri zümzümə edərək bu nəğməni səsləndirir və yoldaşlarının dizinə əlini vurur. «Qıraq» sözü deyildikdə əli kimə toxunsa, o uşaq gərək üzü qoylu uzansın, yoldaşları isə gərək hərəsi bir dəfə onun kürəyinə bir yumruq vursun. Sonra oyun əvvəlki qaydada davam edir, lakin həmin nəğməni vurulan oxumalıdır». Maraqlısı odur ki, bu nəğmənin həcmi böyükdür. Diqqət yetirdikdə burada əvvəlcə «İynə, iynə» nəğməsi verilir, sonra isə onun davamı kimi «Motal-motal» adlı nəğmə gəlir. Əslində bunların hərəsi ayrıca bir sanamadır. Bu iki sanama və eləcə də «Ay quşum ağarçınım», «Bir-iki, bizimki», hətta bəzi tədqiqatçıların fikrincə, «Əkil-Bəkil» sanaması da xalq məişətimizdə oyunçunun müəyyən edilməsinin, seçilməsinin bir üsuludur, onun xalq arasında bu və ya digər adlarla məlum olan müxtəlif forma və variantları mövcuddur.

Onun ardınca burada qızların ifa etdiyi «A qıza, qıza, Nərgizə» nəğməsi çap edilmişdir. Bu nəğmənin mətni natamamdır. O, xalq arasında əsasən «Ayza, ayza, Nərgizə» şəklində yayılmışdır.

Həmin nəğməni sonradan çap olunmuş variantı ilə müqayisə etdikdə belə bir fərq ortaya çıxır: nəğmə «dəmirçinin qızları yolda qalıb qızları» misrası ilə bitir. Lakin bizim araşdırdığımız nümunədə bu misra bir qədər

¹ Nəbiyev A.M. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, s. 46

təhrif olunmuşdur: «dəmirçinin qızları itə ələk olub». Bu, olduqca kobud və Azərbaycan folkloruna yaraşmayan bir ifadədir. R.Qafarlı bu nəğməni böyüklərdən uşaqlara keçən folklor nümunəsi sayır və bununla əlaqədar B.Şahsoylunun aşağıdakı fikrini sitat gətirir: «Balaca qızların oxuduqları oyun-mahnısı da, görünür keçə ilə bağlı mərasimlərin qalığıdır»¹.

Bu buraxılışda uşaq folklorundan sonuncu nümunə «A teşti, teşti, teşti» nəğməsidir. Əvvəlcə izah olunur ki, həm qızlardan, həm də oğlanlardan ibarət bir dəstə uşaq daşlardan hasar çəkib, hasarın o biri tayında dairəvi şəkildə əyləşərək bu nəğməni ifa edirlər². On misradan ibarət bu nəğmənin Azərbaycan dilindəki mətnindən sonra ruscaya tərcüməsi də verilmişdir. «A teşti, teşti, teşti» misrası «Эй таз, таз, таз» kimi tərcümə edilmişdir. Həmin folklor nümunələrini tədqiq edən dos. R.Qafarlı bu fikirdədir ki, sanamaların və düzgülərin ruscaya çevrilməsinə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, cümlələr arasında əlaqə qırıldığından, bir çox misraların arxasında mifoloji obrazlar və hadisələr gizləndiyindən başqa dildə gülməli səslənir³.

«Atalar sözü və məsəllərin ilkin bədii nümunələri» adlanan II fəslin ikinci yarım fəslində göstərilir ki, hələ SMOMPK-dan bir neçə əsr öncə «Kitabi-Dədə Qorqud», «Oğuznamə», «Əmsali-Türkanə» və b. mənbələrdə həkk olunmuşlar.⁴ Tədqiq etdiyimiz məcmuədə çap edilmiş atalar sözləri və məsəllər «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö» cəmiyyətinin toplularına və eləcə də «Rus atalar sözü və məsəlləri» (çar dövründə Rusiya İmperiyasının tərkibində olan digər xalqların atalar sözü və məsəllərlə yanaşı) adlı toplulara da daxil edilmişdir. SMOMPK-un I, II, XVIII, XIX və XXIV buraxılışlarında yer almışdır. Bəziləri ermənilər tərəfindən mənimsənilərək erməni folkloru adı altında getmişdir. Ən geniş isə bu janrın nümunələri XXIV buraxılışda təqdim olunmuşdur. 1982 atalar sözü və məsəl N.Kalaşev tərəfindən toplanılıb qruplaşdırılaraq çap edilmişdir⁵.

II fəslin üçüncü bölümü «*Kiçik janrların ilk nümunələri*» adlanır. Kiçik janrlardan xeyli sayda alqış, qarğış, inanc, adət-ənənə bir neçə buraxılışda əks olunmuşdur. Ən maraqlısı isə Hal anası ilə bağlı inandır. Hal anası irisinəli qorxunc bir qadındır. Doğuş zamanı zahının başının üstündə dayanır, anaya və ya uşağa xətər yetirmək istəyir. Eyni zamanda burada Hal

¹ Qafarov R.O. Azərbaycan uşaq folkloru: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, s. 42

² СМОМПК, XVIII выпуск, Тифлис, 1894, с.59

³ Qafarov R.O. Azərbaycan uşaq folkloru: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, s. 44

⁴ Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Nurlan, 2002, s.301

⁵ СМОМПК, XXIV выпуск, Тифлис, 1898, с.1-211

anasından qorunmağın yolları göstərilir.¹ Hal anası haqqında elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimlər fikirlər söyləmişlər: akademik V.A.Qordlevski, folklorşünaslar V.Vəliyev, M.Həkimov, M.Seyidov, memar D.Axundov, sənətsünas S.Fərhadova və b. Həmçinin məcmuənin səhifələrində heyvanlarla, səma cismləri ilə bağlı inanclar çap edilmişdir.

II fəslin dördüncü yarımbaşlığı *“Xalq tapmacalarının ilk mükəmməl nəşrləri”* adlanır. SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş tapmacalar da böyük maraq doğurur. Onların mövzuları müxtəlifdir. Biri isə xüsusilə maraqlıdır:

O nədir səhər bir ayaqlı, günorta ikiayaqlı, gündüz üçayaqlı
(İnsan müxtəlif yaş dövrlərində)².

Formaca eyni, məzmunca müxtəlif və formaca eyni tapmacalar burada çoxdur. F.ü.e.d. R.Qafarlı «Göyçədə kimlər qaldı?.. Göyçə kimlərə qaldı?» adlı məqaləsində qeyd edir ki, «həmin tapmacaların bir çoxu sonradan mənimsənilərək keçmiş Leninqradda «Армянский фольклор» (1974) kitabında çap edilmişdir³.

III fəsil **“Məcmuə epik janrların ilkin nəşr qaynağı kimi”** adlanır. Həmin fəslin birinci yarımfəslə *«Jurnal səhifələrində əfsanə və rəvayətlərin əksi»* adlanır və SMOMPK-da dərc edilmiş çoxsaylı Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərindən söhbət açılır. O cümlədən, «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası» adlı yazıda Nuhla bağlı bir rəvayət, sonra isə «Nəxşi-Nərgiz» və «Kəg» bulaqları haqqında, həmçinin «İlan dağı», «Əshabi-Kəhf», xəsis Qara çörək və Yezid təpəsi» əfsanələri burada elmi cəhətdən araşdırılır. «Əshabi-Kəhf» əfsanəsində özünü ikinci Allah elan etmiş Dağyunus padşah və ondan qaçıb mağarada gizlənərək 300 il yatıb, sonra isə daşlaşan 7 nəfər müqəddəsdən söhbət açılır⁴. Digər müqəddəs şəxs Üzeyir peyğəmbər (sufiliyi kəşf edən peyğəmbər)⁵ də 100 il yatıb oyanmışdır. Həmin əfsanəni Basilov, Snəsarəyev və digər tədqiqatçılar araşdırmışlar. V.Ə.Hacıyev qeyd etmişdir ki, «Gürcüstan arxivlərində xeyli sayda Azərbaycan lətifələri, nağılları toplanılıb, qorunub saxlanmış və heç vaxt çap olunmamışdır. Bunların içərisində «Padşah Tağyanozun nağılı» da var. Çox güman ki, bu nağılın süjeti «Əshabi-Kəhf» süjeti ilə eynidir»⁶.

¹ SMOMPK, IX выпуск, Тифлис, 1890, с. 110

² SMOMPK, II выпуск, Тифлис, 1881, с.93

³ Qafarlı R.O. Göyçədə kimlər qaldı?.. Göyçə kimlərə qaldı? // AŞXƏDT, XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s.87-134

⁴ SMOMPK, II выпуск, Тифлис, 1881, с.109-117

⁵ Qabus-namə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 243 s.

⁶ Hacıyev V.Ə. Folklorumuzun üfüqləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 148 s.

Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Ə.Ələkbərov isə Azərbaycanda daha 2 belə pirin Qonaqkənddə Həzrət baba, Xızıda isə Beşbarmağın olduğunu göstərir¹.

Azərbaycan haqqında rus yazıçılarının xatirələrini oxuculara çatdıran prof. M.Sadiqov qeyd edir ki, «A.S.Qriboyedov Naxçıvana səyahət etmişdir. Vaxtilə orada yerləşən Abbas-Abad qalasına qalxıb ətrafı, Araz çayını, İlan dağınyı seyr etmişdir. Bununla əlaqədar M.Sadiqov İlan dağınyın müxtəlif adlarının olduğunu göstərir. Məsələn: «Pompey qayası», «İlan dağı», «İnan dağı», «Eylan dağı» (yəni – «Dayan dağı!»). Rəvayətə görə, Nuh peyğəmbər gecə vaxtı gəmisində üzərkən bir qaya ilə toqquşur və «Dayan dağı!» söyləyir – M.S.). Vaxtilə baron Avqust fon-Hakstqauzen «Zaqafqaziya diyarı» əsərində ilanının sonradan məkrli bir qıza çevrilməsi əfsanəsini yazıya alaraq nəşr etdirmişdir. Eləcə də rəvayət olunur ki, guya İlan dağıda Makedoniyalı İsgəndər yaşayırdı, ona da arvadlarının tilsimlənmiş ilanları nəzarət edirlər. Qriboyedov isə bütün bu rəvayətlərlə tanış olmuş və İlan dağı, onun adının mənşəyi ilə bağlı olan xalq arasında geniş yayılmış Azərbaycan əfsanəsini üstün tutmuşdur»².

Müsəlman və xristian dinlərində ölüb-dirilən müqəddəs şəxs kultunun izlərini araşdıran rus tədqiqatçısı V.N.Basilov fikrincə, «çoxəsrlik tarixi olan islam və xaçpərəstlik sıx qonşuluqda olaraq daim bir-biri ilə əlaqəli idilər. Ona görə, hər iki dində eyni surətlərə, motivlərə, süjetlərə rast gəlirik. Tunis və bir sıra digər ölkələrdə məzarları ibadətqahlara çevrilmiş müqəddəs «mağara adamları» (Əshab əl-kəhf) haqqında bir çox müsəlman əfsanələri vardır. Bunların başlanğıcını V.N.Basilov xristian dinində görür»³.

Əshabi-Kəhf fenomeni, Dağ Yanus, Temlixa və onun yoldaşları haqqında əfsanə və rəvayətlər digər tədqiqatçını – Q.P.Snesaryovun da maraq obyektı olmuşdur. Dağ Yanusun şəxsiyyətini araşdırarkən o, Orta Asiyada bir çox şəhər və kəndlər gəzmiş, ağsaqqalların dilindən eşitdiklərini araşdırmışdır. Alim bu fikrə gəlmişdir ki, haqqında bəhs etdiyimiz əfsanədəki padşah real tarixi şəxsiyyət – 201-251-ci illərdə yaşamış Roma imperatoru Kay Messiy Kviat idi⁴.

¹ Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1960, с. 211-212

² Садыгов М.З. Русские писатели об Азербайджане. Баку: Гянджлик, 1970, с. 75-77

³ Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии. // Фольклор и историческая этнография. Москва: Наука, 1983, с.119

⁴ Снесарев Г.П. Загадка Даку-Юнуса. // Советская этнография, 1978, №5. Москва: Наука, с.149.

Rus tədqiqatçısının bu mülahizəsi belə fikrə gətirib çıxarır ki, padşah Dağ Yanusla bağlı ola bilsin ki, Azərbaycan xalqının yaddaşında bir çox folklor nümunələri yaranıb yaşamışdır.

R.Əfəndiyev məcmuənin səhifələrində Nohur gölü əfsanəsini çap etdirmişdir. Lakin bu əfsanə çox yəqin ki, erməni uydurmasıdır. Burada Azərbaycan əxlaqına zidd hərəkətlər təsvir edilir. Daha sonra, Azərbaycan ərazisində bir vaxtlar mövcud olmuş yalançı pirlər ifşa olunur¹.

VII buraxılışda Zaqatala dairəsində yerləşən Pəri-qala, yəni Tamara qalası haqqında da məlumat var. Y.Qalacovun qələminə məxsus bu yazıda gözəl şahzadə Tamara haqqına bəhs edilir. Ona müxtəlif ölkələrin padşahları elçi göndərsə də Tamara ərə getmək istəmirdi. Tamaranın gözəlliyi haqqında hətta İran hökmdarı Şah Abbas da eşitmişdi. O, mütləq gözəl çariçanı görməyi qərara almışdı. Hiylə işlədib, qalayçının köməkçisi qismində Tamaranın yaşadığı qəsrə gələn Şah Abbas çariçanın gözəlliyinə valeh olur, ona vurulur. Bundan sonra Şah Abbas Tamaranın qəsrinə doğru böyük qoşun yeridir. Vuruş başlanır, Tamaranın qoşunu məğlub olur. Bunu gören çariça Tamara kilsənin başına çıxıb özünü oradan atır. O vaxtdan qız məğlubedilməzliyinin təcəssümü olan bu qəsr «Pəri-qala» adlanır.

Bəzən el içində müqəddəs yer, ziyarətqah kimi tanınan həqiqi pirlərlə yanaşı yalançı pirlər də olurdu. Yalnız xalqı talamaq məqsədini güdən bu pirlərin sahibləri çox keçmədən ifşa olunur. Məcmuənin səhifələrində belə pirlər barəsində də söhbət açılır. Birincisi «Müqəddəs kuzə» adlanır. Burada bəhs olunur ki, bir vaxtlar Şamaxıda Hüseyn və Pirqulu qardaşları var idi. Hüseyn xəstə idi, müəyyən müddətdən bir onu əsmə tuturdu. O, şəhərdən qaçır, bir neçə gün haradasa gəzir, sonra isə sağlam, lakin bikef və rəngi qaçmış halda qayıdırdı. Onlar Bakıdan neft gətirib satırdılar. Bir zaman qardaşların ticarəti dayanmışdı. Bir gün qardaşlar dəvə karvanı ilə gətirilən nefti boşaldanda böyük qardaşı yenidən əsmə tutur, əlindəki kuzəni yerə atıb şəhərdən qaçır. Neft kuzəsi özü-özündən daşmağa başlayır. Yoldan keçən bir neçə nəfər bunu görərəkən elə bilirlər ki, bu təzə peyda olmuş pirdir və kuzə onun gücünə dolur. Qardaşlar xeyli müddət hiylə işlədib camaatın başını aldadaraq varlanırlar. Lakin sonra hökumət nümayəndələri bundan xəbər tutur, fırıldaqçılar ifşa olunurlar.

«Div-arch» əfsanəsi Nizaminin «Fərhad və Şirin» əsəri ilə oxşardır². I Pyotr, Şah Abbas kimi tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr yazıya alınmışdır. O.Əliyev qeyd edir ki, Şah Abbasın adı ilə bağlı nağıllarda

¹ СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.138-139

² СМОМПК, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.75-79

tarixi hadisələrdən danışılır, Şah Abbas və vəziri də nağıl süjetinə bir vasitə kimi daxil edilir. Bu Şirvan nağılılığı üçün səciyyəvidir¹.

Daha sonra Süleyman peyğəmbərdən bəhs edən əfsanələr çap olunmuşdur. Onlar böyük marağa səbəb olmuşlar. Prof. A.V.Baqri onları vaxtilə tədqiqata cəlb etmişdir².

III fəslin «Azərbaycan nağıllarının toplanılması və nəşrində ilk təşəbbüslər» adlanan ikinci yarımfəslində qeyd olunur ki, araşdırdığımız məcmuədə ən geniş təqdim olunmuş janrdır. Əsasən burada təqdim olunmuş sehrli nağıllardır, onlardan da daha çox və bəzən digər adlar altında nəşr edilmiş «Məlik Məmməd» nağılıdır.

Çox vaxt sehrli nağıllarda baş qəhrəmanın doğuluşu qeyri-adi olur. Məsələn, dərvişin verdiyi almanı qəhrəmanın anası yeyir və hamilə qalır. V.Y.Propp yazır ki, «meyvə-bar» vasitəsilə hamilə qalmaq bir çox dünya xalqlarının folkloru üçün xasdır³.

Həmin məcmuədə dərc olunan nağılların əksəriyyətində «kiçik qardaş» süjeti var. Antropoloji məktəbin nümayəndəsi A.Lenq bunun əsas kökünü *minoratda* (varislik hüququnda kiçik oğulun üstünlüyü) görürdü və bunu kiçik qardaşın idealizə olunmasının məişət əsası sayırdı⁴. Məcmuədəki nağılların süjeti ötən əsrin 1920-30-cu illərində Baqrinin təşkil etdiyi seminarlarda öyrənilirdi⁵. Demək lazımdır ki, Azərbaycan nağılları nə qədər çox sayda SMOMPK-da çap olunmuşdursa, bir o qədər onların nəşri qənaətbəxş deyildir. Çünki onların Azərbaycan dilindəki orijinalları verilməmiş, yalnız rusçaya tərcümələri dərc edilmişdir. Həmin tərcümələr də çox vaxt naqis idilər. Nə ənənəvi «Biri var idi, biri yox idi» girişi, nə də ənənəvi «Biz yeyib-içib dövrə keçdik» sonluğu bunların heç birində yoxdur. Yalnız bir neçə nağılda «Allah», «Salam-əleyküm», «üç-aşıq», «kişmiş» və s. sözlərə rast gəldik. Bunun da səbəbi toplayıcıların digər millətlərin nümayəndələri olmağından ibarətdir.

Bir sıra nağıllarda baş qəhrəman gözəl bir qız olur. Çox vaxt onu zalım

¹ Əliyev O.S. Azərbaycan nağıllarının regional özəllikləri. // Dədə Qorqud (Elmi-ədəbi topla). Bakı: 2002, II (3), c.130-131

² Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973,с.157

³ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986, 365 с.208-209

⁴ Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, с.126-128

⁵ Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, с.60

ögey ana, paxıl bacı, paxıl qulluqçu və ya paxıl baldız şərə salıb evindən qovdurur. Lakin sonra hər şey aydın olur. Qızı nahaqdan böhtana salanı vəhşi atın quyuğuna bağlayıb çölə buraxırlar, axırda günahkar parça-parça olur, yalnız sol qulağı salamat qalır.

Maraqlı nağıllardan «Şahzadə-qurbağa»¹, «Ovçu-Pirim»², «Oxay»³, «Çıplaq»⁴ nağıllarını nümunə gətirmək olar. «Çıplaq» nağılında yenə də gözəl qız obrazı yaradılmışdır. Bu qızın qeyri-adi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o ağlayanda gözündən mirvari, güləndə isə ağzından qızıl güllər tökülür. Prof. A.M.Nəbiyev bununla səsleşən bir əfsanə toplayıb nəşr etmişdir⁵. M.Seyidov isə bu barədə qeyd edir ki, «Azərbaycan nağıllarında elə qız obrazları var ki, onlar ağlayarkən ağzından qızıl gül tökülür»⁶. Haqqında söhbət açdığımız «Çıplaq» nağılındakı qiymətli metaldan güllər tökülür. Hətta qız ac qalanda həmin qızıl gülləri yığıb satır və beləliklə azuqə əldə edir. Bu süjetə «Ana və qız»⁷ və «Mürqi-Güli-Xəndan»⁸ nağıllarında da rast gəlirik.

Çox maraqlı nağıl «Rəngli balıq»dır⁹. Məcmuənin IX buraxılışında çap olunmuş bu nağıl N.Kazbek tərəfindən toplanmışdır. Daha sonra A.Qiyasbəyov tərəfindən «Müqəddəs balıq»¹⁰, S.Acalov «Qızıl balıq»¹¹ və gürcü xalq nağılı «Gözəl balıq»¹² adları ilə çap edilmişdir. Burada xəstə padşaha rəngli balıq yemək lazım olur. Həmin balıq kiçik oğulun toruna düşür, oğul onu dəryaya buraxır. Sonra həmin balıq cildini dəyişir, olur gözəl oğlan və Şahzadəyə səadətə qovuşmağa kömək edir. «Saxka-Yusif»¹³, «Gül və Sineyviz»¹⁴ adlı nağıllar da maraqlıdır. «İnək oğlu»¹⁵ nağılı həm «Nəbala», həm də rus nağılı «Коровий сын» nağılları ilə eyni süjetlidir. «Xır-xır Kosa»¹⁶, «Ata vəsiyyəti»¹⁷ nağılları «Məlikməmməd»lə

¹ СМОМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888, с.100-105

² СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.98-110

³ СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.110-118

⁴ СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с. 187-196

⁵ Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, s.285-286

⁶ Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 185-186

⁷ СМОМПК, XIX выпуск, Тифлис, 1894, с. 159-167

⁸ СМОМПК, XIX выпуск, Тифлис, 1894, с. 242-261

⁹ СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890, с.75-83

¹⁰ СМОМПК, XXI выпуск, Тифлис, 1896, с. 51-56

¹¹ СМОМПК, XXI выпуск, Тифлис, 1896, с. 57-60

¹² СМОМПК, X выпуск, Тифлис, 1890, с.324-327

¹³ СМОМПК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.196-206

¹⁴ СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890, с. 94-102

¹⁵ СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890, с.189-199

¹⁶ СМОМПК, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.107-116

¹⁷ СМОМПК, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.116-126

oxşardılar. «Rüstəm-Gül»¹ nağılı «Kitabi-Dədə Qorqud» süjetlərinin təsiri ilə yaranmışdır. Nağılın baş qəhrəmanı Basat kimi uşaqlıqda itir, onu dışı şir tapıb, öz südü ilə bəsləyir. Bir sıra digər nağıllarda qadın obrazları Banu-Çiçəyi, Burla Xatunu xatırladırlar.

Maraqlı bir fakt da var ki, məcmuədə çap olunmuş nağılların ilk kataloqlarını da L.Q.Lopatinski tərtib etmişdir.

III fəsildə növbəti yarımfəsil «*Jurnalda xalq lətifələrinin təqdimat formaları*»na həsr edilmişdir. SMOMPK-da iki buraxılışda Molla Nəsrəddin lətifələri çap olunmuşdur. 1890-cı ildə IX buraxılışda A.Zaxarov 64 lətifə toplayıb çap etdirmiş² və onlara müqəddimə yazmışdır. Burada səhv edib Molla Nəsrəddini Harun-ər-Rəşidin yaxın adamı kimi təqdim etmişdir. Daha sonra 1899-cu ildə XXVI buraxılışda M.H.Əfəndiyev 57 Molla Nəsrəddin lətifəsi çap etdirmişdir³.

Məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası H.Zeynallı Molla Nəsrəddin lətifələri haqqında demişdir ki, Molla Nəsrəddin hekayələrindəki oynaqlıq və gülünlük, içindəki ibrətamizlik, el ədəbiyyatının ümumi ruhunda, yəni xalqın özündə vardır və ona görə də Molla Nəsrəddin lətifələri nəinki bütün şərqdə, hətta qonşu Gürcüstanda da xalqın sevimlisinə çevrilmişdi. Gürcü folklorçuları və ziyalıları bu lətifələri toplayaraq qəzet və jurnallarda vermiş, ayrıca kitablar nəşr etdirmiş, hətta lətifələrin bəzilərini nəzmə çəkmişlər. Onlar Molla Nəsrəddin lətifələrini oxuculara iki yolla çatdırmışlar: bunlardan biri tərcümə, ikincisi isə şəxsi toplama yoludur. «İveriya» qəzeti hər iki yoldan istifadə etmişdir. Mose Canaşvili Azərbaycanda Zaqatala zonasında topladığı lətifələri 1888-ci ildə dərc etdirmiş, təxminən iki il sonra «İveriya» qəzeti Molla Nəsrəddin lətifələrini «Novoe obozrenie» qəzetindən götürərək bir neçə nömrəsində vermişdir. Daha sonra «Sakartvelos» təqviminin 1895-ci il buraxılışında 27 Molla Nəsrəddin lətifəsi dərc olunmuşdur. «Kavkazii s esperantisti» jurnalında Molla Nəsrəddin lətifəsi ispan dilində çap olunmuşdur. Kitab şəklində isə onu ilk dəfə M.Axpatelov «Molla Nəsrəddin əhvalatları» adı altında 1884-cü ildə Tiflisdə dərc etdirdi. Sonralar bu işlə 1986- cı ildə A.Mirahişvili, 1903, 1911, 1912, 1913-cü illərdə isə Molla Nəsrəddin lətifələrini nəzmlə çap etdirən A.Şahrabatov məşğul olmuşlar. Lakin bu gün də gürcü mənbələrində elm aləminə məlum olmayan Azərbaycan folkloru nümunələri, o cümlədən də Molla Nəsrəddin lətifələri vardır⁴.

¹ СМОМПК, XIX выпуск, Тифлис, 1894, с. 181-193

² СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890, с.52-74

³ СМОМПК, XXVI выпуск, Тифлис, 1899, с. 129-166

⁴ Vəliyev H.Ə. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. Bakı: Yazıcı, 1984, s.112

III fəslin sonuncu yarımfəslə «*Nağil motivləri əsasında yaranan dastan süjetlərinin şifahi repertuarda yeri*»nə həsr olunmuşdur. Burada «Şah İsmayıl»¹, «Aşiq Qərib»², «Əsli-Kərəm»³, «Novruz»⁴, «Koroğlu»⁵, «Alıxan - Pəri xanım»⁶ adlı nağıllar tədqiq edilmişdir. Biz onları sonrakı dastan nəşrləri ilə müqayisə edərək bir sıra fərqləri üzə çıxarmışıq: SMOMPК-un VII buraxılışında erməni nağılı kimi təqdim olunmuş «Novruz» dastan süjetində Qəndabın adı Kandattura kimi verilmişdir, «Alı xan - Pəri xanım»dakı Budaq Çoban obrazı epizodikdir, Koroğlunun Misri qılıncı Dəməşq qılıncı adlandırılmış, Nigar isə guya Eyvazın köməyi ilə qaçırılmışdır.

SMOMPК məcmuəsinin XIII buraxılışında «Aşiq Qərib» adlı nağil çap olunmuşdur. Bu nağılı Şamaxının Tircan kəndində aşiq Orucdan M.Mahmudbəyov yazıya almışdır. Həmin mətni Türkiyədə mühacirətdə yaşayan görkəmli Azərbaycan alimi Ə.Cəfəroğlu 1934-cü ildə «Azərbaycan Yurd Bilgisi» dərgisində təkrar nəşr etmişdir. Ə.Cəfəroğlu beləliklə, mətni çap edərkən onun dilinə, orijinallığına qətiyyənlə müdaxilə etməmiş və mətnlə bağlı bütün izah, qeyd və şərhələrini ayrıca göstərmişdir.

«Əsli-Kərəm»in türkmən variantı əsasında tədqiqat işi aparən türkmən tədqiqatçısı Amangül Durdıyeva erməni variantını da axtarmağa çalışmışdır. O, SMOMPК-dakı nəşri əldə edir və burada Azərbaycan nəşrlərində olmayan «molla» sözünü tapır, bunu variant kimi qəbul edir. Həmin tədqiqatçı variantın özünəməxsus xüsusiyyətlərini unudur və ona görə də yanlış fikirdədir ⁷.

«Koroğlu» süjetindəki mifoloji ünsürləri – Misri qılıncı, Koroğlunun dəli nərəsini, Çənlibeli M.H.Təhmasib, M.Adilov, E.Əzizov tədqiq etmiş və hamısını səma cisimləri ilə bağlamışlar.

SMOMPК-un XXIV buraxılışında Q.Şaişmelovun yazıya aldığı «Koroğlu»nun gürcü variantı, XXXVIII buraxılışında isə A.A.Volodinin topladığı türkmən variantı çap olunmuşdur. Həmin variantları türkmən alimi B.A.Karriyev «Türkdilli xalqlarda Koroğlu haqqında epik rəvayətlər»

¹ SMOMPК, III выпуск, Тифлис, 1883, с.131-137; SMOMPК, VI выпуск, Тифлис, 1888, с.136-140; SMOMPК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.141-155

² SMOMPК, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.173-229

³ SMOMPК, XIII выпуск, Тифлис, 1892, с.126-128

⁴ SMOMPК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.164-173

⁵ SMOMPК, IX выпуск, Тифлис, 1890, с.121-126; SMOMPК, XXIV выпуск, Тифлис, 1898, с.81-82; SMOMPК, XXXVII выпуск, Тифлис, 1908, с.49-53

⁶ SMOMPК, VII выпуск, Тифлис, 1889, с.155-164

⁷ Xalisbəyli T.T. Məhəbbətə xalq abidəsi. Bakı: Yazıçı, 1989, s.34

adlı monoqrafiyasında tədqiqata cəlb etmişdir¹.

Bir faktı da qeyd etməyi lazım bilir ki, «Koroğlu»nun SMOMPК məcmuəsində nəşr olunan Azərbaycan variantını sonradan V.Xuluf lu 1927-ci və 1929-cu illərdəki yeni nəşrlərinə daxil etmişdir. 1929-cu ilin nəşrini 70 il sonra prof. A.M.Nəbiyev və Y.İsmayılova müəyyən qeyd və şərhlərlə çap etdirmişlər². 1927-ci ilin nəşrini isə A.Nəbiyev və M.Məmmədov 2007-ci ildə yeni əlifbada oxuculara təqdim etmişlər³.

M.Mahmudbəyov SMOMPК məcmuəsində «Aşiq Qərib» və «Molla Qasım» dastan süjetlərini toplayıb çap etdirmişdir. Digər süjetlərdən fərqli olaraq burada nəzm hissəsindən sonra şeir parçaları da verilmişdir. Çünki M.Mahmudbəyov həmin mətnləri Şamaxının Tircan kəndində yaşayan Aşiq Orucun dilindən yazıya almışdır. Bu da artıq həmin mətni dastana yaxınlaşdırır. Lakin XIX buraxılışda «Molla Qasım» mətninin nəşri zamanı M.Mahmudbəyov səhvə yol vermişdir⁴. Əslində həmin mətn Xəstə Qasım haqqındadır. Toplayıcının bu səhvi sonradan bir sıra elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Dissertasiya işinin «Nəticə» hissəsində görülən işlərin, aparılan tədqiqatların yekunu vurulur. Həmin məcmuədə yer almış səhvlərin obyektiv və subyektiv səbəbləri üzə çıxarılır. Yanlışlıqlarla yanaşı məcmuədə folklor mətnlərinin çapı zamanı görülən işlərin müsbət tərəfləri də qeyd edilir. Azərbaycan xalq nəğmələri, atalar sözü və məsəlləri, tapmaca, kiçik janrlar, əfsanə və rəvayətlər, nağılların tərcüməsi, çap olunması, təqdim edilmə səviyyəsi qiymətləndirilir. Qeyd olunur ki, bütün nöqsanlara baxmayaraq SMOMPК məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanılıb nəşr edilməsində böyük rolu və Azərbaycan folklorşünaslığının yaranıb inkişaf etməsi üçün müsbət zəmin olduğu bir daha vurğulanır. Fikrimizcə, SMOMPК məcmuəsində çap edilmiş bütün folklor nümunələrini yenidən nəşr etmək zəruridir. Bu, bizim folklorşünaslığımız, tariximiz və ümumilikdə mədəniyyətimiz üçün dəyərli olar. Hazırki dissertasiyanın yazılması zamanı 106 sayda Azərbaycan dilində, 64 sayda rus dilində olan ədəbiyyatdan və 1 internet saytıdan istifadə edilmişdir.

¹ Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва: Наука, 1968, 256 с.

² Koroğlu (V.Xuluf lu nəşri – 1929). Bakı: Elm, 1999, 186 s.

³ Koroğlu (V.Xuluf lu nəşri – 1927). Bakı: Elm, 2007, 150 s.

⁴ СМOMPК, XIX выпуск, Тифлис, 1894, с.261-285

Dissertasiyanın əsas müddələri çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. SMOMPK məcmuəsinin ilk buraxılışında Azərbaycan folkloru // «Folklorşünaslıq məsələləri» IV bur. Bakı, 1999, s.121-127
2. SMOMPK məcmuəsinin ilk kataloqu // «Dil və ədəbiyyat» jurn., 2000, №3(28), s.120-121
3. SMOMPK məcmuəsinin ilk 10 buraxılışı // «Azərbaycan filoloji fikri son 10 ildə». Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları. Bakı, BDU nəşri, 2001, s.7-8
4. SMOMPK məcmuəsinin izahlı bibliografiyası // «Folklorşünaslıq məsələləri» V bur. Bakı, 2002,s.238-244
5. SMOMPK-da «Koroğlu» dastanının nəşri // Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 80 illiyinə həsr olunmuş aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX ümumrespublika konfransının materialları. Bakı, 2003, s.123-124
6. SMOMPK məcmuəsində xalq nəğmələri // «Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası» elmi konfransının materialları. Bakı, BDU nəşri, 2003, s.127-130
7. Azərbaycan xalq nəğmələrinin toplanması və nəşrində SMOMPK məcmuəsinin rolu // «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» V Uluslararası Folklor konfransının materialları, Bakı, Səda, 2007, s.354-356
8. SMOMPK məcmuəsində dastan süjetləri ilə səsləşən nağıllar (I məqalə) // «Folklorşünaslıq məsələləri» VI bur. Bakı, 2007,s.67-74
9. Azərbaycan xalq nəğmələrinin toplanması və nəşrində SMOMPK məcmuəsinin rolu // «Dədə Qorqud», Elmi-ədəbi toplusu, Bakı, Nurlan, 2007, IV, s.52-69
10. SMOMPK-un nəşrində iştirak edən ziyalılar // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXI, Bakı, Səda, 2006, s.136-150
10. SMOMPK məcmuəsində dastan süjetləri ilə səsləşən nağıllar (II məqalə) // «Folklorşünaslıq məsələləri» VII bur. Bakı, 2009, s.84-97
11. Азербайджанские пословицы и поговорки в сборнике СМОМПК // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Научный журнал. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 22(61) №3. Симферополь, 2009, с.187-195
12. SMOMPK («Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu») məcmuəsində kiçik janrlar // «Folklorşünaslıq məsələləri» IX bur. Bakı, 2011, s.136-145

**Азербайджанский фольклор в СМОМПК
(1881-1894-й годы)**

Р Е З Ю М Е

«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», будучи первым опытом собирания, перевода и издания азербайджанского фольклора, подготовил благодатную почву для зарождения и развития азербайджанской фольклористики.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах и методах исследования.

Первая глава называется «Роль СМОМПКа в деле собирания, перевода и издания азербайджанского фольклора». В этой главе дается обзор первых 20-ти выпусков сборника, а также сведения об указателях к данному сборнику, составленных в различные времена Е.Козубским, Д.Поцхверовым, Э.Эфендиевым. Здесь также передаются сведения о представителях местной и русской интеллигенции, принимавших участие в деле издания этого сборника.

Вторая глава называется «Азербайджанские народные песни и малые жанры в сборнике». Здесь привлекаются к исследованию опубликованные в СМОМПКе азербайджанские народные песни и образцы обрядового фольклора, детские песни, считалки, пословицы и поговорки, поверья, благопожелания, проклятья, знахарства, а также загадки.

Третья глава именуется «Сборник, как источник первых изданий эпических жанров». В этой главе вначале подвергаются анализу легенды и предания, нашедшие свое отражение на страницах изучаемого нами сборника. Следует отметить, что собиранием, переводом и изданием азербайджанских сказок занимались люди, не знающие азербайджанского языка и особенностей национального мышления. В ряде случаев многие сказки, созданные азербайджанским народом, представлены как армянские народные сказки. Эти факты фальсификации мы наблюдаем и при публикации других жанров. В третьей главе отдельно анализируются дастанные сюжеты, зародившиеся на основе сказочных мотивов.

В заключении обобщены все научные результаты и выводы данной диссертации.

**Azerbaijani folklore in CMDTTC
(1881-1894)**

S U M M A R Y

CMDTTC – “Collection of the Materials for Description of the Territories and Tribes of the Caucasus” is the first experience of collection, translation and publication of Azerbaijani folklore. It prepared the ground for formation and development of Azerbaijani folklore studies.

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “Introduction” are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the dissertation, is given information about the object, subject, purpose, tasks and methods of the research.

In the first chapter “The role of CMDTTC in collection, translation and publication of Azerbaijani folklore” are given the review of the first 20 publications of the collection and information about the indexes for this collection compiled by E.Kozubski, D.Potskhverov, E.Efendiyev during the different periods. Is also given the information about the representatives of the local and Russian intelligentsia that took part in publication of this collection.

The second chapter “The Azerbaijani folk songs and smaller genres in the collection” deals with research of the Azerbaijani folk songs, samples of ritual folklore, children’s songs, rhymes, proverbs, sayings, legends, wishes, damnation, quackery, riddles published in CMDTTC.

In the third chapter “The collection as a source of the first publications of the epic genres” are analysed the legends and traditions reflected in this collection. It ought to be emphasized that the Azerbaijani tales were collected translated and published by the people who didn’t know the Azerbaijani language and peculiarities of the national mentality. In a number of cases many Azerbaijani tales were presented as Armenian people’s tales. Such facts of falsification can be observed in the publication of the other genres too. In the third chapter are also analyzed the legend plots formed on the basis of the fairy-tale themes.

In “Conclusion” are generalized the principal results of the research.

На правах рукописи

ЛЯТАФЯТ ФИРУДДИН КЫЗЫ АЛЕКПЕРОВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР В СМОМПК
(1881-1894-й годы)**

5719.01 - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2013